

1. Замрий Т. Что украинцы едят на ходу - тенденции стрит-фуда // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://horeca.ua/articles/la-pizza-espresso3/>
2. Инновации в ресторанном бизнесе // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://nippondom.com/innovatsii-v-restorannom-biznese>
3. Инновации в ресторанном мире // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://reston.com.ua/topics/8>
4. Количество ресторанов растет // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.kiev-rus.org/?p=944>
5. Найдюк В.С. Інновації в системі управління підприємствами ресторанного господарства. Сталій розвиток економіки. – 2010. – №2. – С.228-233. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/najdjuk.htm
6. О Компании Fast Food Systems // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nbs.com.ua/about/clients/about-ffs.html>
7. Состояние рынка // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.franchising.org.ua/page/sostojanie_rynka
8. Состояние рынка франчайзинга в Украине 2011-2012 год // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://fdf.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=145%3A-2011-2012-&catid=8%3Aarticles&Itemid=11&lang=ru
9. 100 кращих ресторанів України: лідирують Київ, Одеса та Львів // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://organic.ua/ru/lib/1113-100-krashhyh-restoraniv-ukrainy-lidyrujut-kyiv-odesa-ta-lviv>
10. !Фест // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
11. Франчайзинг – минимальные риски эффективной системы // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://horeca.ua/articles/la-pizza-espresso10/>
12. Харченко А. Между офисом и домом: 7 коворкингов и креативных пространств Киева // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ain.ua/2013/01/22/108929>

УДК 338.48-6-2-57(477):338.486.41

Бордун О.Ю., Шуманська Ю.П.

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАЛОМНИЦЬКОГО ШЛЯХУ СВЯТОГО ЯКОВА

В статті аналізується сучасний стан та окреслюються перспективи розвитку європейського паломницького шляху Святого Якова. Описані сакральні об'єкти України, які можуть стати опорними пунктами для організації паломницьких маршрутів в єдиній мережі європейського шляху Святого Якова. Аналізується внутрішній ринок релігійного туризму України, зокрема областей, в яких розташовані релігійні святині православної та греко-католицької церков всеукраїнського значення.

Ключові слова: паломницький шлях, паломницькі потоки, туристичні потоки з релігійною метою.

В статье анализируется современное состояние и определяются перспективы развития европейского паломнического пути Святого Иакова. Рассматриваются паломнические объекты Украины, которые могут стать опорными пунктами для организации паломнических маршрутов в единой сети европейского пути Святого Иакова. Анализируется внутренний рынок религиозного туризма Украины, в частности областей, в которых находятся религиозные святыни православной и греко-католической церквей всеукраинского значения.

Ключевые слова: паломнический путь, паломнические потоки, туристические потоки с религиозной целью.

This article analyzes the current situation and outlines the perspectives for European Pilgrimage Way of St.James. The authors examined pilgrimage sites in Ukraine which could be supporting points of pilgrimage routes in a network of European Way of St.James. We analyze the internal market of religious tourism in Ukraine, especially areas that have religious, nationwide Orthodox and Greek Catholic shrines.

Keywords: pilgrimage route, pilgrimage streams, travel streams of religious purpose.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Давній сухопутний паломницький шлях Святого Якова слугує для країн Європи важливим об'єднуючим елементом. У 90-х рр. XX ст. в Європі почали відроджуватися різні відрізки шляху Святого Якова, під єдиною назвою Via Regia як символу єднання Європи.

Поступово численні розрізнені проекти об'єдналися в мережу, яку 2006 року Рада Європи назвала «Via Regia – великий культурний шлях Ради Європи». Можливість приєднатися до створення цієї мережі отримала й Україна, яка має давнє європейське корення.

Сьогодні для України важливо продемонструвати своє культурне надбання, розвиваючи та удосконалюючи туристичні напрямки, і завдяки цьому посісти гідне місце серед європейських туристичних країн. Складовою програми європейської інтеграції України може стати розвиток українського відрізка паломницького шляху Святого Якова.

Через слабку розвиненість українського відрізка шляху, виконання цього завдання вимагає залучення зусиль багатьох національних, регіональних і локальних органів. На відміну від інших держав Європи, які вже визначили цінність цього історичного шляху й усіляко підтримують його розвиток, втілюючи в життя нові проекти, стратегічні плани, залучуючи інвесторів, спрямовуючи дедалі більше коштів на розвиток туризму, Україна ще не включилась у загальноєвропейський процес відродження шляху Via Regia.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення та розвитку релігійного туризму як окремого виду туризму досліджували О.О. Любіцева, М.П. Мальська; історію паломництва – А.Ю. Александрова, М.Б. Біржаков; питання класифікації і типології паломництва висвітлювали М. Мюллер, Т.Т. Хрістов, А.В. Бабкін, О.О. Любіцева, С.П. Романчик, П.Л. Яроцький. Як засвідчив аналіз публікацій, недостатньо дослідженні паломницькі потоки та чинники їх формування в Україні.

Метою цієї публікації є поглиблений аналіз та визначення напрямів розвитку українського відрізка маршруту, зокрема відрізка від Перемешля до Львова, в основу якого, покладено паломницькі шляхи, які прокладені з урахуванням особливостей релігійних вірувань українців, вивчення можливих варіантів пролягання шляху, населених пунктів, через які він проходить, паломницьких об'єктів та умов для зупинок прочан. Результати

такого дослідження послужать основою для створення інформаційної системи, що популяризуватиме шлях.

Виклад основного матеріалу. Паломництво – це мандрівка до святих місць з надією долучитися до божественної благодаті. До паломництва людей спонукають різні мотиви: бажання зцілитися від фізичних або духовних недуг, помолитися за рідних і близьких, відчутти благодать, набратися сил чи виконати якусь роботу (будівництво, прибирання території монастиря, храму тощо). Паломництво може бути зумовлене також прагненням висловити подяку вищим силам за блага, послані ними, виявити відданість вірі, випробувати власну спроможність до подвижництва, знайти сенс життя.

В індуїзмі, православ'ї і католицизмі, та й в інших конфесіях, поширене піше паломництво, здебільшого за популярними маршрутами. Люди вирушають у таку мандрівку тоді, коли їм бракує ритуальних дій у місцях їхнього звичного проживання. Вони їдуть або йдуть до святих місць, що є для них значущішими.

Паломники звичайно не є надто вимогливими до рівня та якості обслуговування, харчування, розміщення. Вони зупиняються на ночівлю в келіях монастирів, на території ашрамів, у палаткових містечках (під час хаджу, наприклад), можуть ночувати в храмах на підлозі або й на вулиці. Вимоги до асортименту в закладах харчування також скромніші. У християнських країнах під час постів їжа пісна, в Індії – вегетаріанська. Кінцевими пунктами у маршрутах паломництва можуть бути монастирі, храми, природні об'єкти – гори, річки, озера, гаї, печери. Часто паломництво приурочується до релігійних свят. Велика кількість паломників збирається у Ватикані, щоб послухати пасхальну проповідь Папи Римського[3].

У різних регіонах Землі є безліч святих для християнського світу місць. Але найбільш шановані з них знаходяться в Європі (усього близько 6000). У храмах європейських міст зберігаються численні реліквії, пов'язані з стражданнями останніх годин земного життя Ісуса Христа та його апостолів. Собор в іспанському місті – Сантьяго-де-Компостела один з трьох найбільших центрів паломництва християн, рівний за значенням до Єрусалиму і Риму. Пілігрими стікаються звідусіль, щоб поклонитися мощам Святого апостола Якова. Прямували паломники давнім торговельним шляхом *Via Regia*, що сполучав схід і захід Європи. Мережа доріг *Via Regia* – це майже 5 тис. км, що перетинають Іспанію, Францію, Німеччину, Польщу та сягають України. З часів раннього середньовіччя ці дороги належали до найважливіших торговельних шляхів і комунікаційних сполучень. Квітучі міста, розкішні замки та монастирі, а також поселення, що розвивалися вздовж цього шляху, підтверджують їх загальноєвропейське значення.

Свій початок шлях *Via Regia* веде з часів Римської імперії. Вже тоді він слугував сполученням для територій Західної та Східної Європи,

сприяв багатогранному обміну, як торговельному, так і релігійному. Згідно з історичними джерелами *Via Regia*, яку ще називали «Висока Королівська дорога» сполучала два міста Франкфурт на Майні і Вроцлав, з яких відгалужувалися бічні дороги: з Франкфурта через Болонью до Антверпії і Бругії або через Реміс до Парижа, а також через Женеvu, Ліон до півніжжя Піренеїв; з Вроцлава дорога прямувала на схід, через Краків, Львів до Києва, і на північ – до Гданська [8, с.36].

Шлях *Via Regia* збігався з одним із найважливіших у часи середньовіччя паломницьким шляхом, який вів до Сантьяго-де-Компостела, міста в іспанській Галіції. Знайдений там близько 813 р. саркофаг з останками апостола Якова прославив цю частину європейського континенту і сприяв жвавому розвитку території, через які пролягли паломницькі дороги до Сантьяго.

Апостол Яків був сином Йосифа Обручника від його першої дружини і тому в Євангелії називається «братом Господнім». Його проповіді перед жителями Іспанії наvertsали в християнство чимало учнів. Згодом апостол Яків повернувся у Єрусалим, де очолив Єрусалимську християнську церкву. Він головував на Апостольському соборі в Єрусалимі в 51 році, де його голос фактично був вирішальним. Служіння апостола Якова було важке, але його вчинки були настільки розсудливими і справедливими, що він здобув повагу не тільки серед християн, але й юдеїв, за що був іменований опорою народу і праведником. Побоюючись зростаючого впливу апостола Якова на населення Єрусалиму, юдейські начальники вирішили убити його.

Спільнота Єрусалиму попрощалася з апостолом, а учні його мощі забрали до Іспанії. З завоюванням Іспанії остготами пам'ять про мощі апостола втратилася. Згідно з переказами один монах мав видіння, про віднайдення мощей апостола Якова в Галіції. За кілька днів пастухи, які в тих околицях пасли овець побачили зорю, що зупинилася над місцем де, як з'ясувалося був виявлений саркофаг з мощами апостола. Відтоді цю місцевість почали називати Сантьяго-де-Компостела (Святий Яків у Полі зорі). Після того як єпископ Теодомір визнав автентичними знайдені останки, а папа Калікст (1159-1181) проголосив відпущення гріхів усім прочанам, які здійснять прощу до Сантьяго-де-Компостела, розташоване на заході Іспанії місто стало однією з духовних столиць і до тепер вабить подорожніх з усієї християнської Європи [7]. Якщо в перші століття після народження Христа християни йшли прощами до Святої землі та Риму, до святих місць, де учні Христа проголосили Добру Новину і свою вірність засвідчили мучеництвом, тепер новою ціллю прочан стало Сантьяго-де-Компостела. Шляхом апостола Якова пройшли єпископ Годескальк з Ле-П'ї, магістр хрестоносців Жан де Брієн, св. Франциск Асизький, імператор Карл Великий, король Англії Едуард I. Дорогу прочани знаходили вдень за сонцем, а вночі – за зорями Молочного шляху [8, с.35-37]. Феномен цього паломництва полягав у тому, що воно об'єднувало людей різних націй, які

приходили з різних країн і розмовляли різними мовами. Всі вони спільно «прокладали» дорогу до гробу одного з дванадцятьох апостолів сплітаючи численні стежки і дороги від найвіддаленіших закутків Європи в напрямку до північної Іспанії в густу мережу Via Regia. Шлях до Сантьяго-де-Компостела став місцем зустрічі багатьох культур і народів. Завдяки йому по цілому континенті ширилися нові тенденції в мистецтві, моді, прогресивні помисли, що збагатили європейську спільноту і допомогли сформувати спільну культурну свідомість мешканців європейського континенту.

Саме тому ініційовані Радою Європи відтворення частини шляхів Via Regia, збереження та охорона культурної спадщини, яка знаходиться на цьому шляху допоможуть європейцям глибше усвідомити свою культурну ідентичність, сприятимуть поживленню економічного і культурного розвитку територій, через які він пролягає.

Останнім часом інтерес до релігійного туризму і паломництва у світі зростає. Як наслідок, збільшується кількість пропозицій щодо організації подібних поїздок. Не оминули ці процеси й Україну: багато туристичних фірм спеціалізуються на організації релігійних і паломницьких турів, паломницькі служби створені також при монастирях, церквах та інших релігійних організаціях. Завдяки їх діяльності значно збільшилася кількість туристів, що подорожують з релігійно-пізнавальною метою Україною, а також іншими країнами.

Релігійні традиції українського народу та наявні сакральні ресурси сприяють формуванню в нашій країні стійкого попиту на паломницькі тури та ринку релігійного туризму. Як засвідчив аналіз кількісного складу потенційних споживачів послуг релігійного туризму і паломництва, попит на цей турпродукт залишається стійким і має перспективи для зростання, зокрема у Західній Україні (табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка кількості релігійних організацій у Західній Україні [2]

Область	1988 р.	1989 р.	1999 р.	2009 р.	2011 р.
Волинська	298	321	980	1479	1535
Житомирська	248	254	864	1337	1399
Закарпатська	672	679	1404	1847	1867
Івано-Франківська	406	470	1214	1336	1362
Львівська	674	793	2648	2913	3040
Рівненська	455	470	1086	1478	1511
Тернопільська	562	668	1540	1719	1748
Хмельницька	234	271	1218	1764	1827
Чернівецька	399	427	887	1242	1269

У Європі паломницькі тури набули поширення вже досить давно. Турфірми, що спеціалізуються на паломництві, користуються попитом у вірян різних конфесій. Наприклад, іспанська турфірма HPS (Holy Place in

Spain) пропонує паломницькі тури до Іспанії і Португалії для католиків вже понад 10 років.

Подібні турфірми забезпечують своїх клієнтів повним сервісом, надають гідів аналогічного віросповідання, забезпечують необхідною духовною літературою, ретельно враховуючи релігійні обмеження паломників в їжі, одязі, відпочинку тощо, інтелектуальні і вікові особливості, емоційний стан мандрівників, календар релігійних свят.

Паломницькі поїздки і релігійно-пізнавальні тури різняться своєю головною метою, що визначає особливості розміщення і харчування туристів, специфіку екскурсійного маршруту, об'єктів показу, змісту і форму подання самої екскурсії.

На стадії комплектування групи слід враховувати інтереси людей, інформувати їх про специфіку туру, щоб уникнути в одній туристичній групі конфлікту інтересів людей, які приїхали в одне місце, але з різною метою. Часто помилково вважають, що паломництво має лише релігійні цілі, а тому позбавляють прочан супутньої інформації та екскурсій [3].

Розповідь про український відрізок торговельного шляху *Via Regia* дає можливість мандрівникам подумки повернутися у часи, коли місто Львів був центром європейської східно-західної торгівлі, важливим пунктом найстарішого та найдовшого сухопутного зв'язку між Східною і Західною Європою, сполучною ланкою між європейськими регіонами.

Український відрізок історичного *Via Regia* і сьогодні залишається важливим комунікаційним каналом зв'язку між Західною та Східною Європою. Однак, попри усю важливість, він не достатньо досліджений і слабо розвинений.

Звичайно, для розвитку цього відрізка шляху потрібно докласти чимало зусиль, коштів, залучити до співпраці інші держави, скористатися усіма перевагами транскордонного співробітництва регіонів. Треба пам'ятати, що шлях *Via Regia* – це не лише туристичний продукт, а спільне історичне, релігійне, культурне надбання усього континенту.

Початок розвитку українського відрізка покладено розробкою проекту «*Via Regia* – Україна – культурний шлях Ради Європи» за участі Співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, і підтримки Державної служби туризму і курортів та Міжнародного фонду «Відродження». Головні завдання проекту – дослідження української частини шляху з метою створення геоінформаційної системи, що складається з навігаційної карти та відповідної інформації про історико-культурні й туристичні об'єкти та населені пункти уздовж шляху *Via Regia*; паспортизація цікавих для туристів об'єктів, об'єднання їх в мережу, розміщення зібраної інформації в Європейському інформаційному туристичному порталі кількома мовами та в ЗМІ, презентації проекту на туристичних виставках і міжнародних форумах.

Наступним кроком стало проведення 5-7 жовтня 2013 р. VII міжнародної наукової конференції: «Географія, економіка і туризм:

національний і міжнародний досвід», ініційованої кафедрою «Туризму» Географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, що надала можливість обмінятися думками зацікавленим у проєкті особам.

Для початку автори публікації розробили картографічне зображення маршруту Мостиська – Львів з переліком релігійних споруд, як основних паломницьких об’єктів українського відрізка шляху Святого Якова. Картою можуть скористатися маркувальники (рис. 1).

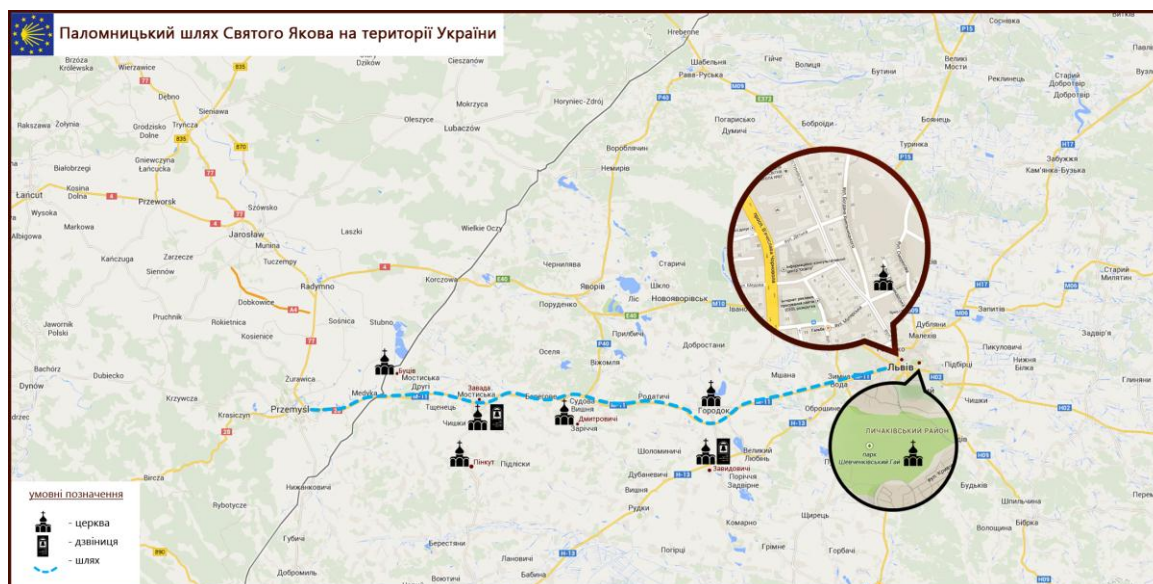

Рис. 1 Картосхема українського відрізка шляху Святого Якова

Основними релігійними святинами на цьому відрізку є церкви Святого Миколая – опікуна воїнів, водіїв і мандрівників, покровителя дітей і студентів, моряків, торговців, і лучників.

Таблиця 2

Основні паломницькі об’єкти українського відрізка шляху Святого Якова

№	Об’єкт	Час створення	Місце
1	Церква святого Миколая	1655 р	с. Дмитровичі Мостиського району
2	Церква святого Миколи	XVII ст.	с. Буців Мостиського району
3	Церква святого Миколи	1667 р.	с. Пнікут Мостиського району
4	Церква святого Миколая	1587 р.	с. Чишки Мостиського району
5	Дзвіниця церкви святого Миколая	1587 р	с. Чишки Мостиського району
6	Церква святого Миколая УГКЦ	1510 р.	м. Городок
7	Церква святого Миколая	1810 р.	с. Завидовичі Городоцького району
8	Дзвіниця церкви святого Миколая	1810 р.	с. Завидовичі Городоцького району
9	Церква святого Миколая	1264 – 1340	вул. Богдана Хмельницького, 28, Львів
10	Церква святого Миколая	1761-1763	Шевченківський Гай, Львів

Український народ шанує Святого Миколая, подібно до того як Святого Якова в Європі, оспівуючи його глибоку віру, чесноти, його милосердя, чудотворство та заступництво перед Богом і величає «вселенським просвітителем», «співчутливим і добродушним», «ревним рятівником і справжнім заступником», «окрасою Церкви», «опікуном усіх подорожуючих».

Розроблений український відрізок шляху Святого Якова включає пам'ятки архітектури національного значення: церкву Святого Миколая – один із найдавніших храмів Львова. Знаходиться під горою Будельницею на вул. Богдана Хмельницького, 28 (колишній Волинський тракт). Храм збудований імовірно між 1264 і 1340 роками. Документ 1292 р., про надання князем Левом церкві земельних угідь, може вказувати на одну із можливих дат завершення будівництва. Посвята храму Святому Миколаєві, котрий є зокрема покровителем торговців, а також розміщення поблизу брами на старій торговиці (ринку), дають підстави вважати, що фундаторами храму були давні львівські купці.

Церква Святого Миколая на території скансена «Шевченківський гай» у Львові – пам'ятка дерев'яної бойківської архітектури національного значення. Була побудована в 1761, за іншими даними в 1763 р. народними майстрами в селі Кривка Турківського району. Завдяки старанням мистецтвознавця Михайла Драгана та коштам митрополита Андрея Шептицького в 1930 р. церкву під наглядом та керівництвом М. Драгана було розібрано, перевезено й зібрано у Львові як церкву для потреб монастиря оо. Студитів [1].

Ще однією сакральною пам'яткою національного значення є дерев'яна церква Святого Миколая в селі Дмитровичі Мостиського району Львівської області. Була побудована у 1655 році – про свідчить різьблений напис на надпоріжнику західних дверей. В церкві зберігся іконостас з 1674 року пензля маляра Федора з Вишні та стінопис 1698 р. зі зображенням «Страстей» на північній та «Страшного суду» на південній стінах нави [1].

Решту перелічених впродовж маршруту церков Святого Миколая Львівської області (в с. Буців, с. Пнікут, с. Чишки, с.Завидовичі) – це пам'ятки архітектури місцевого значення. Ці сакральні об'єкти частково зруйновані і втратили свою атрактивність, проте їхні парафіяни можуть надавати прочанам необхідне житло та їжу, що так потрібне при здійсненні прощі.

У планах – продовжити відновлення українського відрізка шляху до Києва, що дасть змогу включити до маршрутів паломницького туризму численні святині України, визнані світовою спадщиною ЮНЕСКО.

На формування внутрішніх паломницьких потоків суттєво впливає такий фактор, як транспортна доступність. Переважно паломники-українці відвідують святині, що розташовані неподалік від місця їхнього проживання, хоча кожен християнин-українець хоча б раз у житті повинен побувати у таких величних паломницьких центрах України, як Києво-

Печерська та Почаївська лаври. Серед релігійних центрів України славу другого слов'янського Єрусалиму має Київ. В містобудівній символіці стародавнього Києва є дуже багато аналогій з Єрусалимом, відомі постаті князів Київської Русі – Володимира Хрестителя та його сина Ярослава Мудрого часто зіставляються за значущістю для слов'ян з царями Давидом і Соломоном.

Тур до Свято-Успенської Почаївської лаври (другої після Києво-Печерської лаври святині православної церкви московського Патріархату) дає можливість учасникам доторкнутися до чудотворної ікони Божої Матері, відвідати склеп, в якому зберігаються мощі почаївських преподобних Іова та Амфілохія, і відвідати розташований неподалік Свято-Духівський Почаївський Скит. Дорогою можна набрати води з джерела святої Анни і зійти на Божу гору. Популярними серед українців є тури до Зарваниці – духовного центру Української греко-католицької церкви.

Висновки. Стрімкому розвитку релігійного, зокрема паломницького, туризму в Україні сприяє співпраця релігійних організацій та туристичних підприємств з релігійними центрами. На жаль, паломництво доступне не для усіх, хто б хотів відвідати ті чи інші святі місця, здебільшого через брак коштів. Враховуючи це, варто розвивати прочанський туризм у такому напрямі, щоб щораз більше людей, незалежно від їхніх статків, відчували потребу й необхідність, бодай би раз на рік могли здійснити прощу. Одним із таких перспективних напрямків є розвиток українського відрізка європейського паломницького шляху Святого Якова, уздовж якого розміщені святині під покровом Святого Миколая, захисника подорожуючих і паломників, поживлення паломницького туризму, спроможного об'єднати паломників з усього світу. Відвідуючи розташовані уздовж українського відрізка цього шляху паломницькі об'єкти, прочани долучаються до духовного просвітництва, єднання з Богом та однодумцями у реалізації спільної мети – прагнення до трансформації, розширення світоглядних горизонтів, подоланням життєвих труднощів.

Використані джерела:

1. Дерев'яні церкви Галичини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decerkva.org.ua>
2. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.irs.in.ua>
3. Історія релігії в Україні. Навч. посіб./Відп. ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
4. Любіцева О.О. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні / Любіцева О.О., Романчук С.П. // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня 2001 р. КУТЕП). Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості. – К.: Вид-во «КУТЕП», 2002. – 235 с.
5. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг. /Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич – К.: Знання, 2008. – 661 с.
6. Патріарший Паломницький Центр УГКЦ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pilgrimage.org.ua>
7. Сайт ВІА РЕГІА. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.via-regia.org
8. Via Regia – Kupiecki Szlak / Praca pod redakcją Zbigniewa Makiety. – Jarosław, 2007. – 456 с.